

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.6

М. В. Абрамов*аспірант кафедри цивільного права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ СПАДКУВАННЯ ЗА ПРАВОМ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ТА УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

Юридичні гарантії реалізації спадкових прав передбачені нормами українського законодавства, які регулюють спадкові правовідносини, під якими розуміються врегульовані нормами права суспільні відносини, пов'язані з переходом (спадкуванням) після смерті громадянина тих, що належали йому на праві приватної власності речей, майна, а також майнових прав і обов'язків до одного або декількох осіб (спадкоємців). Ці правовідносини складають предмет спадкового права як підгалузю цивільного права. Норми які регулюють спадкові правовідносини закріплені в Цивільному кодексі України, книга VI «Спадкове право» [1].

Зі змісту спадкових правовідносин слідує, що спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) в порядку універсального правонаступництва, тобто в незмінному вигляді як єдиного цілого в один і той же момент [2, с. 135].

Неухильне виконання цих положень забезпечує інтереси як самого спадкодавця та його спадкоємців, так і усіх третіх осіб (боржників та кредиторів спадкодавця, фіскальних органів тощо), для яких смерть спадкодавця може потягнути ті чи інші правові наслідки.

Н.В. Чельцова зазначає, що спадкові правовідносини: «Майнові і деякі особисті немайнові права, що виникають або виникли з юридичних стосунків, в які поставила себе особа, не припиняються і з його смертю. Вони переходять до нової особи, і, як правило, в тому ж об'ємі і якості, в якому вони виникли або повинні були виникнути у померлої особи. Тобто нова особа займає в юридичних стосунках померлої особи таке положення, яке відповідає положенню померлої особи, як би замінюючи його. Усі права і обов'язки, що переходять до спадкоємця, переходять, як правило, одночасно і повністю, усією своєю сукупністю і нероздільністю, що в юридичній літературі вважається загальним або універсальним правонаступництвом. Характерною рисою цього правонаступництва є і те, що набуття прав і обов'язків

відбувається безпосередньо, тобто спадок переходить до спадкоємця прямо від спадкодавця, а не від інших осіб» [3, с. 11].

Б.С. Антімонов, К.А. Граве писали, що «спадкування – це безпосереднє приємство в правах і обов'язках померлої особи, передусім приємство в майні, в праві власності, яке є основою усіх майнових прав» [4, с. 5]. К.П. Побєдоносцев визначав спадкування як «перехід майна з усіма правами і обов'язками від однієї особи до іншого з нагоди смерті» і як «вступ наступника у права і обов'язки» [5, с. 197]. Синайский В.І. характеризував спадкування як «правонаступництво в приватно-правовій сфері людини» [6, с. 546]. Г. Ф. Шершеневич визначав спадкування як «перехід майнових відносин особи, із смертю його до інших осіб» [7, с. 612].

Проаналізувавши приведені вище думки цивілістів, можна зробити висновок, що суттю спадкування є положення про те, що після смерті спадкодавця «усі відносини колишнього суб'єкта, складові в сукупності поняття про майно, переходять до нової особи» [8, с. 554] і продовжують існувати і після його смерті: це «відносини з приводу майна» і «відношення його до майна» [9, с. 408].

Спадкування здійснюється двома шляхами: за заповітом або за законом ст. 1217 Цивільного Кодексу України (далі ЦК України).

Також законодавством передбачені норми, що дозволяють особам ніби «виступити» або ж «представити» своїх померлих висхідних родичів у спадкових правовідносинах, так ніби ті на той момент були живими. Такий процес в законодавстві має назву – спадкуванням за правом представлення та регулюється ст. 1266 ЦК України.

Під спадкуванням за правом представлення розуміють такий порядок спадкування, коли одна особа у разі смерті іншої особи, яка є спадкоємцем за законом, до відкриття спадщини, ніби заступає її місце і набуває право спадкування тієї частки у спадковому майні, яку б отримав померлий спадкоємець, якби він був живий на момент відкриття спадщини.

Спадкування за правом представлення має місце за умови, якщо:

а) спадкодавець не склав заповіт або він у встановленому порядку визнаний недійсним;

б) спадкоємець за законом помер до відкриття спадщини, тобто до дня смерті спадкодавця або одночасно в один день із ним;

в) спадкоємець, якого представляють, за свого життя не втратив права на спадщину, як негідний.

У 1918–1945 рр. законодавство не передбачало спадкування в порядку представлення. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. «Про спадкоємців за законом і за заповітом», за яким відповідні зміни були внесені і в ЦК УРСР, за правом представлення до спадщини закликалися внуки і правнуки спадкодавця у разі, якщо їх батьки померли раніше спадкодавця.

Українським законодавством спадкування за правом представлення надано не лише онукам та правнукам (як це було закріплено в ЦК УРСР), а й прабабі, прадіду, племінникам, двоюрідним братам та сестрам, тобто родичам третього-четвертого ступеня споріднення. До спадкування за правом представлення закликаються саме згадані вище особи, а не їх нащадки.

Онуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їхнього померлого родича ділиться між ними порівну.

При спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення.

При спадкуванні за правом представлення також зберігається черговість закликання до спадщини.

Для наведеної категорії спадкоємців умовою отримання спадщини за законом є смерть їх висхідного родича, частку якого вони успадковують.

Спадкоємці, які спадкують за правом представлення, не мають права на обов'язкову частку,

оскільки коло обов'язкових спадкоємців вичерпним чином визначене в законі.

Традиційно спадкування за правом представлення вважається лише особливим порядком закликання до спадкування спадкоємців за законом. Як зазначає В.І.Серебровський, низхідний спадкоємець особи, яка померла до відкриття спадщини, є не представником свого висхідного родича, який вибув із порядку спадкування, а виступає прямим спадкоємцем спадкодавця. При спадкуванні за правом представлення не відбувається ніякого правонаступництва між спадкоємцем, який вибув із-за смерті до відкриття спадщини, і його прямим спадкоємцем. Спадкоємці за правом представлення спадкують не за правом, яке належало їх висхідному родичу, а за правом, яке належить їм самим [10, с. 102-103].

Тому не випадково ще в дореволюційній цивілістиці термін спадкування за правом представлення вважали невдалим, як такий, що не відображає сутності цього явища, і спадкування внуків і правнуків називали поколінним наступництвом [11, с. 560].

З цього випливають такі висновки: а) спадкування за правом представлення має місце лише щодо осіб, які зазначені в законі; б) спадкоємці за правом представлення є безпосередніми правонаступниками спадкодавця і нікого не представляють; в) ці спадкоємці не відповідають за боргами особи, яку вони представляють.

Чи мають право на спадщину спадкоємці за правом представлення у тих випадках, коли їх висхідний родич позбавлений права на спадщину?

У літературі теза про те, що спадкоємці, які спадкують у порядку представлення позбавляються права на спадкування не лише у випадку, коли спадкоємець, якого вони представляють, позбавлений спадщини за заповітом, а й у тому випадку, коли він втрачає це право як негідний спадкоємець, була висловлена О.С. Іоффе. Оскільки внаслідок позбавлення спадкових прав такий спадкоємець нічого б не отримав за життя, то відсутній підстави для отримання спадщини за правом представлення також його дітьми – онуками спадкодавця [12, с. 304]. Подібні думки висловлювала й З.Г. Крилова, яка не допускала спадкування дітей, батьки яких позбавлені спадщини. Лише у разі, якщо будь-яка частина майна залишиться поза заповідальним розпорядженням спадкоємці за правом представлення мають право на спадкування [13, с. 472].

На противагу цьому В.К. Дроніков вважав, що пряме позбавлення спадщини не поширюється на наступників, оскільки має суворо особистий характер. Онуки та правнуки спадкодавця є його прямими спадкоємцями, причому спадкоємцями першої черги, але оскільки ближча ступінь родинності виключає наступну, то діти спадкодавця

усувають від спадкування онуків аналогічно тому, як перша черга усуває другу. Тому онуки спадкодавця будуть закликані до спадкування, якщо призначені в заповіті спадкоємці не приймуть спадщину або якщо частина спадкового майна залишиться поза заповідальним розпорядженням [14, с. 87].

Цю позицію поділяє і П.С. Нікітюк, який підкреслює, що онуки визнаються спадкоємцями, якщо їх батьки були позбавлені заповітом права на спадкування, але померли до відкриття спадщини. Не позбавляються вони права на спадкування й у випадках наявності підстав для визнання їх померлого батька чи матері негідним спадкоємцем [15, с. 77].

У ЦК РФ законодавець прямо передбачив, що не спадкують за правом представлення нащадки спадкоємця за законом, який позбавлений спадкодавцем спадщини (ч. 2 ст. 1146) та нащадки спадкоємця, який помер до відкриття спадщини або одночасно із спадкодавцем і який би не мав права успадковувати як негідний, тобто особи, які своїми умисними протиправними діями, спрямованими проти спадкодавця, інших спадкоємців чи проти здійснення останньої волі спадкодавця, яка виражена в заповіті, сприяли або намагалися сприяти збільшенню належної їм або іншим особам частки спадщини (ч. 3 ст. 1146).

Окремі російські вчені досить критично поставилися до цієї новели. Так, В.Н. Гаврилов вважає, що якщо законодавець допускає спадкування за правом представлення, то не має значення, що у спадкоємця були негідні батьки. Тобто, син не повинен відповідати за умисні протиправні дії батька [16, с. 191]. Водночас, аналіз ст. 1117 ЦК РФ «Негідні спадкоємці» дозволяє погодитися з висновком, який пропонує О.М. Гуєв. Оскільки правила ч. 3 ст. 1146 ЦК РФ не поширюються на всі випадки усунення спадкоємців від спадкування за законом, то відсутні перешкоди і для спадкування за правом представлення осіб, висхідні яких були усунуті від спадкування як такі, що позбавлені батьківських прав, а також ті, що злісно ухилялися від обов'язку щодо утримання спадкодавця [17, с. 131].

У ст. 1266 ЦК України «Спадкування за правом представлення» пряма вказівка про випадки усунення спадкоємців за правом представлення відсутня.

Спадкування за правом представлення передбачене лише при спадкуванні за законом. У значеній статті спадкоємці за правом представлення спадкують саме ту частку спадщини, яка б належала за законом їх висхідним родичам. Якщо батьки згідно із законом не закликаються до спадщини, то в цьому випадку відсутній і об'єкт спадкового правонаступництва. Тобто умовою отримання спадщини є відсутність у живих

висхідного родича на момент відкриття спадщини і наявності у нього права на спадщину, а не добросовісності спадкоємця, який може спадкувати в порядку представлення. Добросовісність спадкоємця, в тому числі й того, який отримує спадщину в порядку права представлення, презюмується законодавцем. В іншому випадку, як спадкоємець, який закликається до спадкування за законом на загальних підставах в порядку черги, так і спадкоємець, який спадкує у порядку представлення, усувається від спадщини на підставах, передбачених ст. 1224 ЦК України. Якщо спадкодавець переймається долею своїх родичів (онуків, правнуків, племінників та інших), які можуть бути усунені від спадкування у зв'язку з негідною поведінкою своїх висхідних, він може призначити їх спадкоємцями у заповіті.

Таким чином, з аналізованих у статті положень вбачається, що у наукових колах немає однозначної позиції щодо спадкування за правом представлення нащадками спадкоємця за законом, який позбавлений спадкодавцем спадщини.

Окрім того, норми законодавства також не дають чіткої та однозначної відповіді на це питання і лише системний аналіз правових норм дозволяє прийти до певних висновків, а отже не виключені випадки помилкового і неоднозначного правозастосування у цих правовідносинах, а тому це питання потребує додаткового опрацювання.

Література

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.03 р. // Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.;
2. Цибульська, О.Ю. Рецепція основних засад універсального і сингулярного спадкового наступництва за римським приватним правом у цивільному законодавстві України / О.Ю. Цибульська // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. 1997. 2008. Вип. 41. 265 с. С. 135-139.
3. Чельцова Н.В. Процессуальные особенности рассмотрения судами дел о наследовании. Информационная система Кодекс. 1998, Раздел Наследственное право. С.11-23.
4. Антимонов Б.С, Граве А.К. Советское наследственное право. М: Госюриздат, 1955. С. 5.
5. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Ч. 2. Права семейные, наследственные и завещательные. М.: «Статут», 2003. С. 197.
6. Синайский В.И. Русское гражданское право. М: Статут, 2002. С. 546.
7. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права Т. 2. М.: Статут, 2005. С. 612-621.
8. Гуляев А.М. Русское гражданское право. СПб., 1913. С. 554.
9. Мейер Д.И. Русское гражданское право. М.: Статут, 2000. (Сер. «Классика российской цивилистики»). С. 408.
10. Серебровский В.И. Избранные труды. М.: Статут, 1997. 567 с.
11. Синайский В.И. Русское гражданское право. М.: Статут, 2002. 672 с.

12. Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Ч. III. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. 348 с.

13. Советское гражданское право: Учебник. В 2-х томах. Том 2. / Под ред. В.А. Рясенцева. М.: Юрид. лит., 1965. 504 с.

14. Жаркова Г.И. Обязательная доля в наследстве в свете нового законодательства // Нотариус. 2004. № 2. С. 24-26.

15. Никитюк А.С. Наследственное право и наследственный процесс. Кишинев: Штица, 1973. 258 с.

16. Гаврилов В.Н. Отстранение от наследования недостойных наследников: история, перспективы зарубежного опыта // Известия вузов. Правоведение. СПб, 2002. № 5. С.190-196.

17. Гуев А.Н. Постатейный комментарий к части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации. М.: ИНФРА-М., 2002. 448 с.

Анотація

Абрамов М. В. До питання співвідношення спадкування за правом представлення та усунення від права на спадкування. – Стаття.

У статті автор досліджує правові норм, що регламентували підстави усунення спадкоємців від права на спадкування у зв'язку з нормами, які регламентують спадкуванням за правом представлення.

Ключові слова: усунення від права на спадкування, спадкування за правом представлення, спадщина, спадкоємці.

Аннотация

Абрамов М. В. К вопросу соотношения наследование по праву представления и устранения от права на наследование. – Статья.

В статье автор исследует правовые нормы, регламентирующие основания устранения наследников от права на наследование в связи с нормами, регламентирующими наследованием по праву представления.

Ключевые слова: отстранение от права на наследование, наследование по праву представления, наследство, наследники.

Summary

Abramov M. V. On the question of the ratio of inheritance to the right of representation and removal from the right to inheritance. – Article.

In the article the author investigates the legal norms regulating the grounds for removing heirs from the right to inherit in connection with the rules governing inheritance for the right of representation.

Key words: removal from the right to inheritance, inheritance by the right of representation, inheritance, heirs.